

'מלמדת אל"ף-בי"ת' נשים מלמדות בתלמודי התורה באיטליה

טלי ברנר

אויפן פריפעטשיק ברענט א פֿייערל
און אין שטוב איז הייס,
און דער רבי לערנט קליינע קינדערלעך
דעם אַלף בית.¹
(מרק ורשבסקי 1845–1907)

בשיר 'אל"ף בי"ת', הידוע גם בשם 'אויפן פריפעטשיק' – ליד התנור, מתוארת סצנה שבה מורה מלמד ילדים קטנים אל"ף בי"ת. התמונה הזאת, כך נראה, מקובעת היטב בתודעה ההיסטורית היהודית – בין שזה המלמד ב'חדר' החשוך במזרח אירופה ובין שזה המורי בתימן, תמיד תצטייר בעינינו תמונה של מורה לבוש בלואים, כפוף מעל תלמידיו ומלמד את יסודות הקריאה. המורה יהיה גבר,

* מאמר זה מבוסס על פרק מתוך עבודת גמר בנושא השכלתן התורנית של נשים יהודיות באיטליה בעת החדשה המוקדמת. העבודה נכתבה בהדרכתו של פרופ' יוסף קפלן מן החוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית. מאמר זה, כמו העבודה כולה, לא היה מגיע לידי גמר ללא סיועם של אנשים רבים: בראש ובראשונה אני חייבת את תודתי לפרופ' קפלן על סיועו ועצותיו המועילות, לפרופ' אברהם גרוסמן על תמיכתו ועידודו, למרכז לייפר ללימודי האישה והמגדר באוניברסיטה העברית ולמכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית על התמיכה הכספית הנדיבה. לחוג להיסטוריה של עם ישראל ולמשפחת שטרן על האמון שנתנו בי בכך שהעניקו לי את הפרס על שם פרופ' מנחם שטרן. אני מבקשת להקדיש מאמר זה לזכרן של שתי נשים מלומדות ויראות שמים: אם סבתי, רחל בר און ע"ה, וסבתי דבורה גינתון ע"ה.

1 בתנור דולקת אש / ובחדר – חמים / והרבי מלמד ילדים קטנים / אל"ף בי"ת (התרגום שלי, ט"ב).

כמובן. אף על פי שבימינו רוב ההוראה, ובוודאי בבתי הספר היסודיים, נעשית בידי נשים, ברור לנו שעד העבר הלא רחוק שימשו רק גברים בתפקיד זה.

למן ימי קדם הייתה זירת החינוך גברית במהותה. נשים לא רק הודרו מלימוד תורה, על ידי פטור מלימוד או בדרך של הטלת איסורים על לימוד בנות, אלא גם תפקידן במסגרת ההוראה והמסירה של המסורת היהודית היה שולי ביותר. אמנם בשנים האחרונות נכתבו כמה מחקרים המנסים לתאר מציאות שונה, בעיקר בנוגע לימי הביניים וראשית העת החדשה, אבל אין בהם כדי לשנות את העובדה הבסיסית, שמקומן של נשים נפקד כמעט לגמרי מעולם לימוד התורה.²

צירוף של נורמות חברתיות, קביעות הלכתיות ונסיבות החיים הרחיק נשים יהודיות מלימוד פורמלי ומרכישת השכלה מסודרת.³ אין בכך כדי לטעון שנשים יהודיות היו בורות, או שלא היו במהלך ההיסטוריה נשים בעלות ידיעות נרחבות

2 אין כמעט מחקר העוסק בנשים יהודיות בעבר שלא נדרש לשאלת השכלתן. עם זאת, לפחות בנוגע לימי הביניים ולעת החדשה המוקדמת, כמעט שלא נכתבו מחקרים שיטתיים בנושא זה. על השכלתן התורנית של נשים יהודיות נכתב עוד פחות. ראו לדוגמה א' גרוסמן, 'חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"א, עמ' 266–306; ש"ד גויטיין, 'סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם, מקורות חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"א, עמ' 63–74. על איטליה: H. Adelman, 'The Educational and Literary Activities of Jewish Women in Italy During the Renaissance and the Catholic Reformation', D. Carpi (et al.), *Shlomo Simonsohn Jubilee Volume*, Tel Aviv 1993, pp. 9–23; H. Adelman, 'The Literacy of Jewish Women in Early Modern Italy', B.J. Whitehead (ed.), *Women's Education in Early Modern Europe: A History 1500–1800*, New York and London 1999, pp. 133–158. על הסוגיה המודרנית בעניין מתן השכלה כללית ותורנית לנשים ראו ד' וייסמן, 'חינוך בנות דתיות בירושלים בתקופת המנדט הבריטי: התמסדותן של חמש אידיאולוגיות חינוכיות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ד; א' פרוש, 'נשים קוראות: יתרונה של שוליות בחברה היהודית במזרח אירופה במאה התשע עשרה, תל אביב תשנ"א. ולאחרונה מעל דפי כתב עת זה: ר' מנקין, "משהו חדש לגמרי" – התפתחותו של רעיון החינוך הדתי לבנות בעת החדשה, 'מסכת ב (תשס"ד), עמ' 63–86.

3 רבות נכתב בשנים האחרונות על הסיבות ההיסטוריות והחברתיות לאיסור לימוד תורה לנשים, וגם על ההשתלשלות ההלכתית המפורטת של איסורים אלו. ראו לדוגמה גרוסמן (שם), עמ' 266–272. דוד וייס הלבני ודניאל בויארין עסקו כל אחד, בדרך, בדעות המקלות ואף המחייבות לימוד תורה לנשים, ובסיבות לדחייתן. ראו ד' וייס הלבני, 'תלמוד תורה לנשים, מים מדליו (תשנ"ז), עמ' 15–26; ד' בויארין, 'הבשר שברוח, שיח המיניות בתלמוד, תל אביב תשנ"ט, עמ' 170–197.

ואף יוצאות מגדר הרגיל בתורה ובהלכה. אך אם נביט בתמונה הכוללת, יתברר לנו כי נשים אלו היו לא רק יוצאות דופן, אלא שהן לא היו חלק ממערכת הלימוד הפורמלית של הקהילה. גם החינוך היהודי הבסיסי, שניתן לרוב הנשים היהודיות, לא הוקנה על פי רוב במסגרות פורמליות, אלא בדרך של מסירה מאם לבת, או דרך התבוננות של הבנות בסביבתן. מקומן של נשים וילדות נפקד ממוסדות הלימוד שרוב הקהילות היהודיות הקימו עוד בימי הביניים – ה'חדר', תלמוד התורה או הישיבה.⁴ מכיוון שנשים לא הורשו ללמוד במוסדות הללו, הן לא נעשו למורות ומלמדות באותם מוסדות, וקולן לא נשמע בהם בשום צורה שהיא.

הפטור של נשים מלימוד תורה, הוביל גם לפטור של נשים מהוראה לדורות הבאים. בניגוד לאב, שעליו חלה חובה ללמד את בנו, או לדאוג שבנו ילמד תורה, נשים הוצאו מכלל החובה הזאת בטענה שמי שאינו חייב ללמוד אינו חייב ללמד.⁵

ולמרות כל האמור לעיל, היו באיטליה בעת החדשה המוקדמת כמה מקרים שבהם ניתנה לנשים אפשרות ללמד במוסדות החינוך הרשמיים של הקהילה היהודית. עיון בתקנות של תלמודי תורה באיטליה העלה, כי לפחות בשלושה מהם – במודנה (Modena), פררה (Ferrara) ומנטובה (Mantova), שימשו נשים בתור מלמדות באופן קבוע ורגיל.⁶ במאמר זה אנסה להאיר ולתאר את התופעה הייחודית הזאת, שעד עתה לא נחקרה די הצורך.

4 כך, לדוגמה, בתארו את מערכת החינוך הפורמלית בימי הביניים, מתעלם אפרים קנרפוגל מחינוכן של נשים, וטוען כי נשים לא היו חלק ממערכת זו. ראו: E. Kanarfogel, *Jewish Education and Society in the High Middle Ages*, Detroit 1992, p. 10

5 בבלי, קידושין כ"ב. הראשונים קבעו כי נשים חייבות לחנך את ילדיהן לקיים את המצוות המעשיות, אך אינן חייבות ללמד תורה. לדיון בסוגיה זו ראו ש' גליק, החינוך בראי החוק וההלכה, חלק א, ירושלים תשנ"ט, עמ' 98–102.

6 מאמר זה מתבסס על תקנות תלמודי התורה של שלוש קהילות באיטליה: מנטובה, פררה ומודנה. המקורות מתפרסים על פני המאות השבע עשרה והשמונה עשרה, ומייצגים ככל הנראה תופעה שהתקיימה לפחות מאתיים שנה. על פי ההקדמה לתקנות חברת תלמוד תורה במודנה, החברה נוסדה בשנת 1597 (ראש חודש אב שנת ש"ז). התקנות נבחנו מחדש בשנת 1679, אך לא נכתבו בצורה מסודרת. בשנת 1758 (כ"ג באב תקי"ח) נכתבו כל התקנות בצורה מסודרת. יוצא שהתקנות נאספו במשך כמאה וחמישים שנה ומייצגות, לפי שמחה אסף, בעיקר את המאה השמונה עשרה. תקנות חברת תלמוד תורה מפררה, שנכתבו במקור באיטלקית, הן מ-24 במאי 1767, אך גם הן משקפות ככל הנראה תקנות קדומות יותר. תקנות תלמוד התורה במנטובה נכתבו אף הן בשנת 1767, ולפי שלמה סימונסון הן משקפות רפורמה שנעשתה במוסד. ראו ש' סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 102.

למיטב ידיעתי, התופעה לא התקיימה בשום תפוצה יהודית אחרת בתקופה הנדונה. המקבילה היחידה שמצאתי לתופעה זו הייתה בחברת הגניזה שתיאר שלמה דב גויטיין בספרו סדרי חינוך בתקופת הגאונים ובית הרמב"ם. מתיאורו של גויטיין עולה כי במצרים של תקופת הגניזה נשים לימדו במעין בתי ספר קטנים, עם בן משפחה אחר או לבדן.⁷ תופעת הנשים המלמדות באיטליה מיוחדת גם בכך שהעסקתן התבצעה על ידי הקהילה ועוגנה בתקנות תלמודי התורה, ונראה כי הייתה טבעית ומובנת מאליה למחברי התקנות ולקהילה בכלל.

תלמודי התורה באיטליה בראשית העת החדשה

כדי להבין את תופעת הנשים המלמדות, יש להכיר את תלמודי התורה, את נסיבות הופעתם ואופן תפקודם. תולדות מוסדות החינוך של הקהילה היהודית, הן באיטליה והן במקומות אחרים, עוד לא נחקרו לעומק. לכן, הדברים שייאמרו כאן הם כלליים מאוד, וניסיתי לכוון אותם לנושא המעניין אותנו, ובעיקר להקמתם של תלמודי התורה של הקהילה.

תלמודי התורה הציבוריים, שהקהילה תמכה בהם, החלו להופיע באיטליה בעת החדשה המוקדמת. בהתייחסו לתולדות לימוד התורה באיטליה בתקופת הרנסנס, טען משה אביגדור שולוואס כי המבנה הקהילתי הרופף הקשה על עידוד לימוד התורה בקרב בני הקהילה ועל הקמת מוסדות לימוד. עם זאת, אפשר לראות שמן המאה השש עשרה נעשו מאמצים מרוכזים לדאוג שלא רק בני העשירים ומי שידם משגת לשכור מורים לילדיהם, יזכו לחינוך. במחקרה על חברות הגמ"ח טענה ברכה ריבלין, כי ההכרה שיש לדאוג לחינוך כלל בני הקהילה הלכה והתפשטה במהלך המאה השבע עשרה. בהקשר הזה היא מזכירה, לדוגמה, את הקמת בית הספר לנערים בפררה בשנת 1626.⁸ למעשה כבר במאה השש עשרה

431. מלבד התקנות של תלמודי התורה של פררה, מודנה ומנטובה בדקתי גם את התקנות של תלמודי התורה בוורונה, באנקונה, בפדובה ובוונציה. כל התקנות (מלבד תקנות מנטובה) מופיעות בספרו של ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, ערך ש' גליק, ירושלים וניו יורק תשס"א (להלן גליק). תקנות מנטובה עדיין נמצאות בכתב יד. תצלום של התקנות נמצא בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (להלן אמת"י), HM 5199.

7 ראו גויטיין (לעיל הערה 2), עמ' סג-סה.

8 ב' ריבלין, ערבים זה לזה בגיטו האיטלקי חברות גמ"ח 1516-1789, ירושלים תשנ"א, עמ' 126-131.

הופיעו באיטליה 'חברות תלמוד תורה', שהיו אחראיות, אחר כך, על החזקת תלמודי התורה.⁹

שולוואס תולה את הקמת מוסדות הלימוד מטעם הקהילה בחיובם של רבני הקהילה להורות תורה לתלמידים שהוריהם לא יכלו לשכור להם מורים. לצורך החזקת התלמידים הללו נוסדו קופות תלמוד תורה.¹⁰ לעומתו רואה ראובן בונפיל את תחילת בתי הספר של הקהילה בהפיכת מוסדות פרטיים (שהיו מעין בתי ספר משפחתיים) לציבוריים.¹¹ מכל מקום, נראה כי הקמת בתי הספר הקהילתיים החלה במאה השבע עשרה, וזאת גם התקופה שבה אנחנו שומעים על הופעתן של מלמדות. עד המאה השמונה עשרה היו בתי הספר הללו לתופעה נפוצה ומקובלת, וגם אם אין מקבלים את תמונתו האידיאלית של בצלאל רות, שלפיה 'אף ילד יהודי אחד לא נשאר ללא חינוך',¹² אפשר להניח כי רוב ילדי הקהילה קיבלו חינוך כלשהו במסגרת המוסדות הללו.¹³

מהעיון בתקנות עולה שתלמודי התורה היו דומים מאוד זה לזה, הן מבחינת סדרי הלימוד ותכניו, והן מבחינת הנהלים וההיבטים המנהליים והארגוניים. נראה כי הממונים על תלמודי התורה הושפעו ממוסדות קיימים כשכתבו את תקנות המוסד שלהם, ואולי אף נעזרו בתקנות קיימות. אסף מציין במקום אחד שאכן הייתה השפעה כזאת, אך יש מקום להניח כי התופעה רחבה יותר.¹⁴

9 מ'א שולוואס, 'לימוד התורה אצל יהודי איטליה בתקופת הרנסאנס', חורב 10 (תש"ח), עמ' 109.

10 שם.

11 ר' בונפיל, במראה כסופה: חיי היהודים באיטליה בימי הרנסאנס, ירושלים תשנ"ד, עמ' 106.

12 ב' רות, תולדות היהודים באיטליה, תל אביב תשכ"ב, עמ' 214. באותו מקום טוען רות כי בכל קהילות איטליה התקיימו במאה השמונה עשרה בתי ספר 'חופשיים' (כלומר ללא תשלום), לבנים ולבנות, אך אינו מביא לכך מקורות.

13 על התפתחות תלמודי התורה במנטובה ראו סימונסון (לעיל הערה 6). באותו מקום מציין סימונסון כי במאה השמונה עשרה היו גם ניסיונות להקים בתי ספר לבנות.

14 בהקדמתו לתקנות תלמוד התורה של קהילת האשכנזים בוונציה כותב אסף, כי מחברי התקנות הושפעו והשתמשו בתקנות תלמוד התורה בוורונה. ראו גליק, עמ' 343. משום הדמיון הבולט בין התקנות, יש להניח כי הן הושפעו זו מזו.

תלמודי התורה מנו שתיים עד ארבע כיתות ('מדרגות'), לכל מדרגה היה מלמד משלה, ובחלק מהמקרים גם עוזר-למלמד.¹⁵ כיתתה של המלמדת לא נחשבה במניין המדרגות של תלמוד התורה.

על תכנית הלימודים וסדרם אנו יכולים ללמוד מתוך התקנות: תקנות מודנה מציינות שבבית תלמוד התורה ילמדו 'תורת ה' תמימה [...] כתיבה עברית ונוכרית'.¹⁶ אך משאר התקנות מתברר שתכנית הלימודים הייתה רחבה יותר. מלבד מה שלמדו התלמידים אצל המלמדת, הם למדו בכל שבוע את הפרשה עם פירושים ובתרגום לאיטלקית, ולמדו את הברכות והתפילות למיניהן. בשלב הבא למדו משנה וגמרא עם פירוש, ו'שאר לימודים שיהיה באפשר ללמדם, כגון מדרש ומוסר וכיוצא, והכל בהדרגה'.¹⁷ במקומות אחרים בתקנות יש פירוט רחב יותר של תוכני הלימוד ואפשר להתרשם שהם הקיפו את כל תחומי הלימוד היהודיים. הדבר מנוסח יפה בתקנות פררה, ששם נאמר כי 'הא בית התלמוד תורה בית ספר מושלם שלומדים בו מה שנחוץ גם לכלל גם לפרט'.¹⁸

בתלמוד התורה נלמדו גם 'לימודי חול', והמלמד בכיתה הראשונה היה אחראי גם על הוראת הכתיבה בלועזית, והוראת החשבון.¹⁹ מחברי התקנות היו ערים ורגישים להבדלים בין התלמידים, וליכולותיהם השונות על פי גילם. תקנות פררה, למשל, מגלות הבנה ליכולות האינטלקטואליות השונות של התלמידים, והן ממליצות לחלק את הכיתה לקבוצות וללמד כל תלמיד לפי יכולתו.²⁰ תכנית הלימודים סודרה על פי ימות השבוע וכללה חזרות על חומר הלימודים בימי חמישי. כמו כן הממונים על חברת תלמוד התורה עודדו את לימוד התורה בכך שדאגו לפרנס שלושה תלמידים מבוגרים יותר כדי שישקדו על לימודיהם.²¹

15 בפררה, לדוגמה, מנה תלמוד התורה ארבע מדרגות: תקנות פררה, גליק, עמ' 365–367. במדרגה האחרונה לימדו שני מלמדים. בוורונה הצטמצם במשך הזמן מספר המדרגות מארבע לשלוש:

תקנות ורונה, גליק עמ' 283.

16 תקנות מודנה, גליק, עמ' 319.

17 שם, עמ' 324.

18 תקנות פררה, גליק, עמ' 363.

19 תקנות מודנה, גליק, עמ' 325.

20 תקנות פררה, גליק, עמ' 365.

21 תקנות מודנה, גליק, עמ' 327.

תלמודי התורה היו פתוחים גם לתלמידים מערים אחרות ולכל השכבות החברתיות. הממונים התנגדו נמרצות להוצאתם של תלמידים מבית הספר כדי שילמדו מלאכה. מי שהכניס את בנו לתלמוד התורה התחייב שישהה שם עד שימלאו לו ארבע עשרה שנים.²² הממונים על תלמוד התורה בפררה אסרו על התלמידים לעזוב את המוסד לפני שמלאו להם שמונה עשרה שנים.²³ מי שלא הצליח בלימודיו נשלח ללמוד את אומנות הדפוס. הדבר נעשה לא רק כדי לספק פרנסה ועיסוק לתלמידים הפחות מוכשרים, אלא גם כדי ש'לא תיבטל אומנות זאת שיש סכנה שתשכח'.²⁴

אם כן, לקראת אמצע המאה השמונה עשרה החזיקו קהילות רבות באיטליה תלמודי תורה מאורגנים ומסודרים. מוסדות אלו התנהלו על פי תקנות מפורטות וברורות, וקבעו את סדרי הלימוד, שעות ההוראה ותפקידי הממונים, השמשים, המלמדים ועוזרי ההוראה.

את הופעתם של תלמודי התורה המסודרים באיטליה מאמצע המאה השבע עשרה יש לראות גם על רקע ההתפתחויות בתחום החינוך היסודי והעממי בחברה האיטלקית הנוצרית בפרט, ובמרכז ומערב אירופה בכלל.²⁵ המעיין בתקנוני תלמודי התורה אינו יכול שלא לעמוד על קווי הדמיון למוסדות החינוך שהקים המסדר הישועי. דומה שאין זה צירוף מקרים שהקהילה היהודית היחידה שהחזיקה מוסדות דומים לתלמודי התורה המתוארים כאן היא הקהילה הפורטוגלית באמסטרדם. אסף כבר עמד על האפשרות של השפעת הספרדים על הקמת תלמודי התורה, ויש טענה שאפשר למצוא בתקנונים של תלמודי התורה הדים למוסדות הנוצריים שהיו מוכרים היטב לאותם יהודים אנוסים לשעבר.²⁶

22 שם, עמ' 328.

23 תקנות פררה, גליק, עמ' 363.

24 שם, עמ' 363.

25 אין באפשרותי לעסוק במסגרת זו בהתפתחויות העצומות שחלו בעת החדשה המוקדמת בתחום החינוך היסודי והעממי בעולם הנוצרי. עם זאת, ברצוני לציין כי אי-אפשר להבין את ההתפתחויות שחלו בתחום זה בקהילה היהודית באיטליה בלי להידרש להתרחשויות שהיו בעולם הנוצרי. להרחבה בעניין זה ראו בעבודת המוסמך שלי: ט' ברנר, ידע, מרחב ועיסוק – נשים יהודיות במרחבים ציבוריים: איטליה בעת החדשה המוקדמת, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד.

26 ראו גליק (לעיל הערה 5), כרך ב, עמ' 13–14. חיזוק נוסף להשערה הזאת אפשר למצוא במחקרו של יום טוב עסיס על חינוך הילדים בספרד הנוצרית. עסיס מתאר את תחילת

כאמור, חלק מהתקנות הזכירו את קיומה של מלמדת שלימדה במסגרת תלמוד התורה. מה היו אפוא תפקידה ומקומה של המלמדת במסגרת תלמודי התורה של מודנה, פררה ומנטובה?

מה לימדו המלמדות ומה הייתה השכלתן

לתוכני ההוראה של המלמדות נודעת חשיבות גדולה לא רק בתור עדות למידת השכלתן היהודית של נשים בקהילות היהודיות באיטליה, אלא גם מבחינת מעמדן במוסד תלמוד התורה ובקהילה בכלל. כמו כן אפשר ללמוד מהם על אופן גידולם של הילדים, ויש להם אף משמעות כללית יותר להבנת תפיסות החינוך של הקהילה.

בתקנות מודנה מופיעה רשימת הדברים שמתפקידה של המלמדת ללמד: 'המלמדת [...] הכרת אותיות האלפא ביתא עברית והקריאה בלשון הקודש עד שידעו קריאת פסוק כתיקונו, ויהיו מחונכים גם כן בטעמים ככל האפשר'.²⁷

הדברים חוזרים על עצמם בצורה דומה בסעיף הבא אחריו: 'ואלו הדברים אשר תלמד להם: להכיר היטב אותיות האלפא ביתא בלשון הקודש ולחנכם בקריאת התיבות כתיקונן ובטעמים עד שיגיעו לכלל קריאת פסוק כתיקונו באיזה מקום שיהיה בתורה ונביאים וכתובים'.²⁸

גם על פי תקנות פררה תפקידן של המלמדות היה דומה – הן לימדו את האל"ף בי"ת והקריאה הרצופה, והעבירו את התלמידים למדרגה הראשונה כאשר הם מסוגלים לקרוא פסוקים עם הטעמים מכל מקום שהוא במקרא. התלמידים אשר החלו ללמוד במדרגה הראשונה נבחנו בידיעת התפילות והברכות, ויש מקום להניח שהמלמדת הייתה מופקדת גם על הוראתן, או לפחות היה עליה לבדוק אם התלמידים מכירים אותן.²⁹ גם במנטובה הורו המלמדות אותם הנושאים. גם כאן,

התפתחותן של חברות תלמוד תורה סמוך לגירוש מספרד. ראו י' עסיס, 'חינוך ילדי ישראל בספרד הנוצרית במאות הי"ג-ה"ד: בין הקהילה לחברה', ר' פלחדי וע' אטקס (עורכים), חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 147-156.

27 תקנות מודנה, סעיף ט, גליק, עמ' 324.

28 שם, סעיף י, גליק, עמ' 324.

29 שם, עמ' 365.

כמו בתלמודי התורה האחרים, בחנו הממונים את התלמידים קודם שהורשו להיכנס למדרגה הראשונה.³⁰

כלומר, תפקיד המלמדות בתלמודי התורה היה ללמד מה שמכונה היום 'כישורים בסיסיים'. יש לשים לב שתפקידן הצטמצם להוראת עברית בלבד, והן לא לימדו את האל"ף בי"ת הלטיני או חשבון. דבר זה מעורר תמיהה בהתחשב בטענה שנשים יהודיות באיטליה קיבלו השכלה כללית רחבה, ידעו לקרוא איטלקית ולמדו מתמטיקה.³¹ אם אכן השכלתן הכללית של נשים עלתה על השכלתן הדתית, יש מקום לשאול מדוע לא נתבקשו המלמדות ללמד גם תחומים אלו. תשובה חלקית לשאלה זו עשויה להיות שהממונים רצו לדאוג בראש ובראשונה לחינוך העברי, וממילא דחו כל תחום אחר לשלבים מתקדמים של הלימוד. יש לציין שהן לימדו רק קריאה, ולא כתיבה, שנלמדה בשלב מאוחר.³²

מה עלינו להסיק אפוא מתוכני ההוראה על ידיעותיהן והשכלתן של המלמדות? אנו יכולים להסיק מסקנות על ההשכלה המינימלית שנדרשה מהן, אבל אין לומר שמכיוון שתפקידן הצטמצם להוראת כישורים בסיסיים, גם השכלתן הייתה, בהכרח, מצומצמת. מכל מקום, אנו שומעים כאן על נשים שללא ספק ידעו לקרוא עברית היטב, והכירו את התנ"ך במידה מספקת כדי להורות קריאה נכונה ומוטעמת שלו. מן העובדה שהמלמדות לימדו קריאה בטעמי המקרא יש להניח כי הן שלטו בפסוקי המקרא והבינו אותם, וכי הקריאה לא התבצעה בצורה טכנית בלבד. עם זאת, לימוד המקרא בצורה מעמיקה, עם פרשנות, נעשה רק בשלב מאוחר, ולכן קשה להסיק מכך מה הייתה מידת הידע וההבנה שלהן בנושא.

30 תקנות מנטובה, סעיפים 1-3, אמת"י, HM 5199.

31 ראו לדוגמה ב' ריצ'לר, 'חינוכן ושיחתן של בנות עשירים באיטליה בימי הרנסאנס', קרית ספר סח (תשנ"ח), עמ' 275-278; H. Adelman, 'Jewish Women and Family Life, Inside and Outside the Ghetto', R. Davis and B. Ravid (eds.), *The Jews in Early Modern Venice*, Baltimore 2001, pp. 149-157.

32 בתקנות מודנה מצוין כי המלמד של המדרגה הראשונה ילמד את התלמידים לכתוב 'כתיבה עברית א' ב' וכתובה נוכרית A B וצורת פרטי החשבונות'. לא מצוין אם קריאה בלועזית נעשתה בנפרד מהכתיבה כמו בעברית. ההפרדה בין לימוד הקריאה ללימוד הכתיבה הייתה מקובלת בימי הביניים והעת החדשה המוקדמת. ראו גליק, עמ' 325. תפקיד דומה הוטל על המלמד בקהילת ורונה. יש לציין שבתקנות ורונה לא הוזכרה מלמדת, ולא ברור מי לימד את התלמידים לקרוא. ראו א' יערי, 'תקנות חינוך מורונה', קרית ספר לב (תשי"ז), עמ' 502.

נשאלת השאלה האם ידעו המלמדות גם לכתוב. במחקרים על בתי ספר של נשים נוצריות בעת החדשה המוקדמת באנגליה, עלתה הטענה שהמורות הללו (שתפקידן היה דומה להפליא לזה של המלמדות היהודיות) לא ידעו לכתוב, או ידעו לכתוב בקושי.³³ ואולם לדעתי קשה להניח שאפשר ללמד קריאה בלי כישורי כתיבה כלשהם, בעיקר כאשר ידוע לנו שהמלמדות נדרשו לבצע רישומים בעניין ההוצאות וההכנסות ובנוגע למספר התלמידים.³⁴ כמו כן העליתי השערה שהמלמדות היו אחראיות להוראת תפילות וברכות, אם כי יש להניח שמדובר בתפילות ובברכות שכל אישה יהודייה הכירה בלאו הכי.

מי היו התלמידים

התקנות מזכירות מאפיינים שונים של התלמידים, ובעיקר את גילם ואת מעמדם החברתי והכלכלי (או ליתר דיוק, מעמד הוריהם). מעניין לציין, שהתקנות מתעלמות ממינם של התלמידים, ובשל כך, ובעיקר בשל הניסוח העקיב בלשון זכר, יש להניח שהתלמידים היו בנים. כמו בסעיף הקודם, גם כאן אפשר לראות אחידות בין התקנונים למיניהם. התקנות עוסקות בעיקר בגילם של התלמידים. תקנות מודנה חוזרות פעמיים על אותו הנוסח: 'המלמדת לילדים הקטנים מאוד, יתירים מבן ג' שנים',³⁵ ואילו תקנות פררה ומנטובה מנוסחות על דרך השלילה, וקובעות שאסור למלמדת בשום פנים ואופן לקבל תלמידים בני פחות משלוש שנים.³⁶ על העובדה שהלימודים החלו בגיל צעיר מאוד שומעים מכמה מקורות. אמנם אפשר להניח שר' יהודה אריה בן יצחק מודינא, שלדבריו ידע לקרוא את ההפטרה בבית הכנסת כבר בהיותו בן שנתיים וחצי, אינו דוגמה מייצגת ליכולותיהם של ילדי הקהילה,³⁷ אך גם מעדותו של אב אחד על התקדמות בנו אנו למדים שהבן התחיל ללמוד כשהיה בן שלוש.³⁸

33 מרי ויזנר (Wiesner) מכנה את בתי הספר הללו 'cranny schools' וטוענת שהמורות בהם היו כמעט אנאלפבתיות, ורובן היו מסוגלות רק לקרוא ולא לכתוב. ראו M. Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge 2000, p. 146

34 יש מקום להניח שרישום זה נעשה באיטלקית ולא בעברית, כפי שנעשו רישומים יום יומיים אחרים של הקהילה, כמו גם חלק מתקנות תלמודי התורה. למרות זאת אני סבורה שהן ידעו לכתוב בעברית.

35 תקנות מודנה, סעיפים ט, י, גליק, עמ' 324.

36 גליק, עמ' 356.

37 רבי י"א בן יצחק מודינא, ספר חיי יהודה, מהדורת ד' קארפי, תל אביב תשמ"ה, עמ' 38.

38 גליק, עמ' 255.

כאמור, בתי הספר הללו נועדו בעיקר לעניי הקהילה ולמי שלא היו בידו האמצעים לשכור מלמדים פרטיים. אך מהתקנות עולה שהיו תלמידים שלמדו בחינם, והיו מי שהוריהם שילמו שכר לימוד, מה שמעיד שלא כל התלמידים היו עניים ממש.³⁹ בתקנות מודנה, לעומת זאת, לא הוזכר כלל עניין שכר הלימוד, אלא רק תלמידים המקבלים תמיכה מהקהילה.⁴⁰

אם כן, על פי התקנות, לתלמידים שלמדו אצל המלמדות היו שני מאפיינים עיקריים: הם היו צעירים מאוד בגילם, ובאו בעיקר מהשכבות החברתיות הנמוכות. מכל מקום, יש להניח שבני העשירים ממש לא למדו בתלמודי התורה הציבוריים.

אפשר לתהות, איזו חשיבות יש לסוג התלמידים כאשר אנו עוסקים במלמדות, בהשכלתן ובמעמדן אך לדעתי נתונים אלו משקפים תפיסות שונות של החברה בנוגע לנשים מלמדות, ויכולים להעיד על תפקידיהן החברתיים של נשים ועל יחס הקהילה להוראה לגיל הרך.

העובדה שהתקנות הזהירו את המלמדות שלא לקבל תלמידים בני פחות משלוש שנים עשויה ללמדנו שהיו ניסיונות לשלוח אליהן תלמידים צעירים יותר, או שהן נטו לקבלם לכיתותיהן. כאמור, גיל שלוש נחשב לגיל התחלת החינוך הרשמי. האיסור על קבלת תלמידים צעירים יותר נבע בוודאי מהחשש שהמלמדת תיהפך למעין שמרטפית, ולא תוכל למלא את חובותיה בתור מורה. עם זאת, אפשר להניח שההורים ראו בה יותר מטפלת ממורה, אם ניסו לשלוח אליה תלמידים צעירים כל כך. אם כן, מצד אחד ייתכן שנעשה ניסיון לדאוג שהלימודים אצל המלמדת יהיו 'רציניים' ככל האפשר, והממונים ביקשו להעניק למלמדת תנאים שבהם תוכל ללמד באופן רציני. מצד אחר, אפשר לשער שלא הכול ראו בשלב הלימודים אצל המלמדת לימוד רשמי, ועל כן שלחו אליה תלמידים צעירים. לשון התקנה ממנטובה תומכת בהשערה זאת, מכיוון שהיא קובעת ש'נותר על כנו

39 תקנות פררה, גליק, עמ' 362. באותו מקום יש הוראות מיוחדות לתלמידים המקבלים תמיכה מהקהילה, וכך מתברר שהתלמידים באו משכבות חברתיות שונות. גם בתקנות מנטובה מוזכרים תלמידים שהוריהם שילמו שכר לימוד. ראו סימונסון (לעיל הערה 6). חלק מתפקיד הממונים היה לדאוג שקבלתם של בני האמידים לא תפגע בזכויותיהם של בני העניים בתלמוד התורה.

40 תקנות מודנה, סעיף ג, גליק עמ' 321.

האיסור, שאין לקבל, בשום מקרה, אף ילד מתחת לגיל שלוש'.⁴¹ כלומר, מתברר שהיה איסור כזה אבל הוא כנראה לא נשמר, ועל כן היה צריך לחזור ולהדגיש אותו.

אף על פי שגיל שלוש נחשב לגיל שבו אפשר להתחיל ללמד ילד באופן רשמי, מתברר לנו שהלימודים בשלב זה הופרדו משלבי הלימודים המתקדמים. על פי חלק מהתקנות, אפשר לראות שהייתה גם הפרדה פיזית בין תלמוד התורה לבין הלימודים אצל המלמדת, שהתקיימו בביתה. אמנם אפשר לטעון שהדבר נבע מטעמי צניעות או נוחות, וגם אין להתעלם מהעובדה שהאווירה הביתית הייתה נוחה ומתאימה יותר לתלמידים צעירים מאוד. אך להערכתנו, ההבדל המהותי נוגע לעצם העובדה שההוראה נעשתה על ידי אישה ולא על ידי גבר.

כלומר, רמת הידע הנמוכה לא הייתה הסיבה היחידה, או הסיבה העיקרית שחינוך הילדים הצעירים הופקד בידי נשים. אם השאלה הייתה רק שאלה של ידע, אזי היו בוודאי בנמצא גם גברים בעלי ידע מצומצם, ואפשר היה אף לשכור מורים עם ידע רחב יותר. ולכן, ההנחה הסבירה יותר היא שתפקיד זה נתפס מתאים יותר לנשים מאשר לגברים.

מחקרים העוסקים בחינוך ילדים צעירים, הן בעולם היהודי והן בעולם הנוצרי, עשו הפרדה דיכוטומית בין ספרת החינוך הביתית-הנשית לבין החינוך הרשמי-הגברי-הציבורי. כך, לדוגמה, מבחינה קרולייין בן (Benn) בין החינוך בספרה הביתית, שבאופן מסורתי נתנו הנשים לבנות ולבנים הקטנים, לבין החינוך בספרה הציבורית, שנתנו הגברים לילדים הגדולים. את החינוך הביתי היא רואה כהרחבה של תפקידי האימהות, ואילו את החינוך מחוץ לבית כייצוג של הכוח והסמכות הגברית.⁴²

מחקרים אלו קשרו את שלב יציאת הילד מהבית ליציאתו מהמסגרת האימהית נשית וכניסתו למסגרת הגברית ציבורית. ואילו במקרה שלנו אפשר לראות מעין 'שלוחה' של הספרה הנשית-ביתית בתוך עולם החינוך הגברי. הימצאותן של נשים במערכת החינוך ה'גברית' עשויה לטשטש את הגבולות הברורים כל כך,

41 תקנות מנטובה, סעיפים 1-3, אמת"י, HM 5199.

42 ראו בהקדמה של Caroline Benn לספר: H. De Lyon and F. Mignuolo, *Women Teachers*, Philadelphia 1989, p. xix. תפיסה מעין זו מופיעה בכמה מחקרים בנושא.

לכאורה, בין זירת החינוך הנשית הביתית, והזירה הגברית הציבורית. נוכחות הנשים גם מטשטשת את המעבר של הילד מרשות אמו לרשות הקהילה, מעבר המתואר אצל איבן מרקוס בספרו טקסי ילדות.⁴³ מחקריהם של מרקוס ואלישבע באומגרטן מלמדים שתחילת הלימודים ב'חדר' באשכנז בימי הביניים המרכזיים הייתה בגיל חמש עד שבע.⁴⁴ ואילו כאן אנחנו שומעים על ילדים שנשלחו ללמוד בהיותם בני שלוש ואולי אף מוקדם יותר. אם כן, נראה שהסיבה לתופעה המיוחדת הזאת באיטליה היא גילם הצעיר של התלמידים, שנשלחו למסגרת חינוכית חיצונית בשלב שחינוכם עדיין הופקד בידי אמותיהם.

הבחירה בנשים לשמש מורות לגיל הזה ככל הנראה לא הייתה מקרית, אלא הושתתה על תפיסה פדגוגית מסוימת והבניות מגדריות הן בנוגע לצורכיהם של ילדים רכים והן בנוגע לתפקידיהן וליכולותיהן של נשים.

על ההנחות הללו אפשר ללמוד ממכתבו של ר' אליהו מורפורגו בשנת תקמ"ד (1784) לראשי חברת 'חינוך נערים' בברלין. המכתב נכתב בתגובה לפנייה של החברה לקבלת הצעות לשיפור מצב החינוך:⁴⁵

ובחדר יובאו נערי בני ישראל, בעת היותם בני ששה (!) שנים, ועת ידעו לקרות בלשון הקודש, אשר ילמדו אותו מן הנשים המלמדות על דרך אחינו בני ספרד ובני איטליה; על כי אמת הוא (!) כי הנשים הן רכות לבב ומלומדות בסבלנות, לחנך לנער על פי דרכו, ומקבלות הנערים טרם היותם בני שלשה (!) שנים, ובשלשה (!) שנים מלמדות אותם סדר ואופן הקריאה, ועת עלותם לבית הספר ידעו את אשר יראו, ויבינו את אשר ישמעו.⁴⁶

43 מרקוס טוען באופן ברור כי: 'האופן שבו נער צעיר החל את חוק לימודיו משקף אפוא מעבר מתחום הבית הפרטי אל המרחב הציבורי' (א"י מרקוס, טקסי ילדות, חניכה ולימוד בחברה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 32).

44 א' באומגרטן, אמהות וילדים בחברה היהודית בימי הביניים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס, עמ' 322; מרקוס (שם), עמ' 11.

45 גליק, עמ' 369. אף על פי שהמכתב נכתב בשנת 1784, אין ספק שהוא משקף את המצב המתואר במקורות שלנו.

46 שם, עמ' 376-377.

כלומר, הכותב סבור כי נשים הן המלמדות האידיאליות, על פי טבען, לחינוכם של ילדים רכים בשנים, ואכן הן מכשירות אותם בהצלחה לכיתות המתקדמות בתלמוד התורה. מהמכתב אפשר ללמוד פרטים נוספים, העשויים להיות חשובים לענייננו, למשל, הכותב יודע כי המנהג הזה מיוחד ל'בני ספרד ובני איטליה', וכי הילדים למדו אצל המלמדת פרק זמן ארוך יחסית – שלוש שנים (ובהחלט מעבר לזמן הנדרש ללימוד קריאה בסיסית), ועברו ללמוד אצל מלמד גבר כאשר היו בני שש.

כזכור, גם מעמדם הכלכלי והחברתי של התלמידים בא לידי ביטוי בתקנות. ראוי לשאול אפוא אם יש קשר בין העובדה שבמוסדות הללו למדו בעיקר עניי הקהילה, לבין העובדה שבמוסדות הללו לימדו נשים. האם יש מקום להנחה שתלמידים אלה למדו אצל מלמדות מכיוון שהייתה נטייה לזלזל בהם בשל מעמדם? ואולם לא נמצאה ראיה שהנשים המלמדות נחשבו פחות ממלמדים גברים או שהייתה נטייה לזלזל בתלמידים העניים. לכן, אין לקשור, לדעתי, בין רמתם הכלכלית של התלמידים לאיכות ההוראה או למינם של המלמדים.

תנאי העסקה

תנאי העסקתן של המלמדות תפסו מקום מרכזי בתקנות, ונודעת להם חשיבות מרובה לענייננו. מקומה ומיקומה של המלמדת במסגרת תלמוד התורה מעניין במיוחד. השאלה הראשונה העולה בהקשר זה היא היכן לימדה המלמדת. לכאורה, אין סיבה להעלות שאלה זו. הרי תלמוד התורה שכן במבנה מיוחד. אך על פי תקנות מודנה עולה שהתלמידים למדו דווקא בביתה של המלמדת.⁴⁷ עם זאת, בסעיף ט נאמר כי 'בית התלמוד תורה (!) לא יפחות משני מלמדים ומלמדת אשר בו ימצאו בכל עת מזומנים להרביץ תורה לכל הבאים ללמוד'.⁴⁸ ייתכן כי הכוונה לא הייתה שהמלמדת תשהה בבניין עצמו, אלא שתהיה מלמדת במוסד. בתקנות פרה, לעומת זאת, לא הוזכר היכן תלמד המלמדת. גם מתקנות מנטובה קשה לדעת אם המלמדת נתבקשה ללמד בביתה או במבנה שיוחד לתלמוד התורה.

47 תקנות מודנה, סעיף א, גליק, עמ' 319; שם, סעיף י, עמ' 324.

48 שם, סעיף ט, עמ' 324.

תקנות מודנה הן גם היחידות המזכירות במפורש את השכר ששולם למלמדת, וכבר בסעיף הראשון בתקנות כתוב כי חברי חברת תלמוד תורה ישלמו לה: 'כאשר יראה בעיניהם, הכל לפי הזמן וריבוי או מיעוט המשא אשר לפניהם'.⁴⁹

שאלה אחרת הנוגעת ליחסי העבודה בין המלמדת לתלמוד התורה ולשאלת היותה חלק בלתי נפרד ממסגרת תלמוד התורה עצמו היא אם המלמדת הייתה כפופה לזמני ההוראה בתלמוד התורה. בתקנות מודנה מפורטות שעות הלימוד המדויקות: בקיץ החלו הלימודים כחצי שעה לאחר תפילת השחרית ונמשכו עד הצהריים. הלימודים התחדשו כשעה וחצי אחרי חצות היום ונמשכו עד שעתיים לפני השקיעה, אז הלכו הנערים הצעירים להגיד תהלים בבית הכנסת. בחורף התחדשו הלימודים בלילה אחרי תפילת ערבית.⁵⁰ בתחילת הסעיף מצוין במפורש שגם המלמדת כפופה לזמני ההוראה הללו: 'השעות אשר יהיו עסוקים במלאכתם [...] המלמדת והמלמדים והמסייעים'.⁵¹ מתקנות מנטובה עולה כי המלמדת הייתה מחויבת לסדרי הלימוד של תלמוד התורה כולו, מכיוון שלא מצוין במפורש דבר מה אחר, וכך היא הייתה אמורה להגיע לעבודה חצי שעה לאחר סיום תפילת השחרית בבית הכנסת, חוץ מערבי שבתות וחגים, שבהם התחילו הלימודים מאוחר. זמני הלימוד המדויקים מצוינים בתקנות, ואין ראייה שהמלמדות היו פטורות מהם.⁵²

היות שמדובר בשעות לימודים ארוכות ביותר, יש מקום לשאול אם יכלו המלמדות לעמוד בתנאים הללו. יש להניח שגם התלמידים הצעירים התקשו ללמוד שעות ארוכות כל כך. אמנם בסעיף העוסק בשעות ההוראה מדובר על שהייה בתלמוד התורה, אך אפשר להניח שהכוונה היא למקום הלימוד, ולא דווקא למבנה תלמוד התורה עצמו. נראה כי מהתקנות עצמן אי-אפשר לקבוע קביעות חד-משמעיות בנוגע לשעות העבודה של המלמדת, ובכל זאת יש מקום לסבור שתפקיד המלמדת היה תפקיד במשרה מלאה, ולא אפשר עיסוקים נוספים או התפנות לדברים אחרים.

49 שם, סעיף א, עמ' 319.

50 שם, סעיף יד, עמ' 326.

51 שם.

52 תקנות מנטובה, אמח"י, HM 5199.

בתקנות מוזכרים גם צדדים אחרים של עבודת המלמדת מול האחראים על תלמוד התורה. כך, למשל, בתקנות מודנה מוזכרת המלמדת עם המלמדים יחד כמי שצריכה לעשות 'שובר או ריסיפוטה להממונים הניצבים מכל הספרים אשר ימסרו להם מאת מעלת חברת תלמוד תורה'.⁵³ ביתה של המלמדת נכלל בסבב הפיקוח היומי של שמש תלמוד התורה.⁵⁴ בפררה, לעומת זאת, המלמדת ככל הנראה לא הייתה כלולה בסבב הפיקוח היומי, מכיוון שבתקנות נאמר שהממונים יבקרו בארבע המדרגות, אך המלמדת אינה מוזכרת.⁵⁵ דבר זה עשוי לחזק את ההנחה שגם בפררה לימדה המלמדת בביתה ולא במבנה תלמוד התורה.

תקנות פררה מציינות שהמלמדת תקבל רק תלמידים שקיבלו 'פתקא מאת הממונים',⁵⁶ ובלעדיה אין היא רשאית לקבל תלמידים. בתקנות מנטובה מוזכר שהממונים על תלמוד התורה בוחרים את המלמדות, ו'הוועד הקטן' של הקהילה מאשר את המינוי. התקנות האחרות אינן מזכירות כיצד נבחרו או מונו המלמדות.

מהנוסח של תקנות מודנה: 'בית התלמוד תורה (!) לא יפחות משני מלמדים ומלמדת' עולה הרושם שהמלמדת הייתה חלק בלתי נפרד ותנאי הכרחי לקיומו של תלמוד התורה. היא לא הייתה תוספת משנית או מקרית, אלא בשר מבשרו של תלמוד התורה. לכן חשוב ומשמעותי לבדוק, מה קרה בתלמודי תורה שבהם לא הייתה מלמדת. כך, למשל, בתקנות תלמוד התורה של קהילת האשכנזים בוונציה משנת 1714 לא הוזכרו מלמדות.⁵⁷ עם זאת, תפקידיו של מלמד המדרגה הראשונה דומים לאלה של מלמד המדרגה הראשונה בתלמודי התורה שבהם הייתה מלמדת. המלמד מתחיל מהוראת פרשת השבוע עם ביאור באיטלקית, ואין זכר להוראת הקריאה עצמה. גם מלמד המדרגה הראשונה בתלמוד התורה של קהילת ורונה התרכז בהוראת הכתיבה ובפירוש המקרא, וההנחה המובלעת היא שהתלמידים כבר יודעים לקרוא.⁵⁸ אם כן, נראה שלא היה תפקיד מקביל של

53 תקנות מודנה, סעיף טז, גליק, עמ' 327.

54 שם, סעיף כא, עמ' 328.

55 תקנות פררה, גליק, עמ' 362.

56 שם.

57 גליק, עמ' 343-351.

58 יערי (לעיל הערה 32).

מלמד-גבר המורה אותם נושאים שהורתה המלמדת. התפקיד הזה היה שמור כנראה לנשים, או שלא התקיים כלל במסגרת המוסד.⁵⁹

הקו החוזר בתקנות הללו הוא שהמלמדת היא חלק מהותי מתלמוד התורה, אך גם נפרדת ממנו, הן מבחינה גאוגרפית והן מבחינת סדרי הלימוד. וכך נגזר גם מקומה הגבולי של המלמדת בין הספירה הביתית הנשית לבין הספירה הגברית. דומה שהנחה זו מתחזקת על רקע יחסיה עם שאר עובדי תלמוד התורה והממונים עליו.

אם ננסה להבין מן התקנות הללו מה היה מעמדה של המלמדת נראה בביור שהיא הייתה בעמדת נחיתות מול המלמדים הגברים של תלמוד התורה, אך לעומת זאת נהנתה מעצמאות גדולה יותר. על פי תכנית הלימודים סביר להניח שההוראה הייתה עיסוקה העיקרי של המלמדת, והשכר שקיבלה מחזק את ההשערה שכך ציפו ממנה.

הסעיף הבא יעסוק בהיבט הרביעי והאחרון העולה מתוך אותם סעיפים בתקנות העוסקים במלמדת, והוא מי היו המלמדות הללו. התשובה לשאלה הזאת והמסקנות שהוסקו בסעיפים הקודמים, יסייעו לנו להעריך את התופעה בכללותה.

מי היו המלמדות

השאלה מי היו המלמדות בתלמודי התורה ומה היה מעמדם הכלכלי והמשפחתי חשובה מאוד להערכה הכללית של תפקידן ומעמדם בתוך תלמוד התורה ובקהילה. הנסיבות והמניעים שהביאו אישה לעסוק במקצוע זה הם בעלי משקל מכריע בהבנת התופעה כולה, ובהערכת מעמדם של נשים משכילות בקהילה היהודית בכלל.

ואולם, למרבה הצער, התקנות עצמן אינן מסייעות לנו לדעת מי היו המורות הללו. התקנות כמעט שאינן עוסקות בדרישות לתפקיד או בקריטריונים לבחירת

59 שמואל איבן נחמיאש מתאר את הלימודים במדרגה הראשונה, ועל פי עדותו התלמידים לומדים: 'לחבר את האותיות וקריאה על הלוח לבד ואחר כך קריאה בספר הנקרא "מאה ברכות" ובתפילות'. התיאור הזה תואם את מה שידוע לנו על תוכני ההוראה של המלמדות. עם זאת, אין כאן שום אזכור למלמדות נשים. אפשר שהמחבר לא מצא לנכון לציין את הדבר, או שמדובר במקום חריג. ראו גליק, עמ' 275-276.

מלמדת. כאן באים לעזרתנו מקורות אחרים היכולים לרמוז משהו על השכלתן, מצבן האישי והכלכלי ומעמדן החברתי של המלמדות. לפני שאנו באים לעסוק בנשים המלמדות, אייחד כמה מילים למעמדם של המלמדים בכלל. כמו בשאלת הרקע להקמתם ולתפקודם של תלמודי התורה, גם כאן אנו נתקלים בקושי לסקור את מעמדו של המלמד, מכיוון שעניין זה כמעט שלא נחקר. בבואו לתאר את מעמדו של המלמד טוען שולוואס כי בניגוד לראשי הישיבות המכובדים המלמד היה: 'איש נודד שהיה תמיד מחפש אחר מקום עבודה ומנוחה. גורלו היה כגורל ההומניסטים בין הנוצרים: כת אנשים סוערים, חסרי יציבות מכמה בחינות, ששם רע יצא להם בין האנשים'. הוא מביא דוגמאות ליחסם של בני התקופה אל המלמדים, ובעיקר לטענות נגד העיסוקים הצדדיים של המלמדים, כגון כתיבת תפילין ומזוזות.⁶⁰ מאמרו של בנימין ריצ'לר על פנקסו של מלמד מהמאה השש עשרה מאשר במידה רבה את טענתו של שולוואס. המלמד נדד בין קהילות, החליף משרות בתדירות גבוהה, ולא נמנע מלעסוק בעניינים שונים, כמו שידוכים או כתיבת מכתבים עבור הבריות.⁶¹

לעומתו טוען בונפיל כי מעמדו של המלמד היה אמביוולנטי, מכיוון שדרש התרפסות מזה והצטיינות מזה. הוא מונה שמות אנשים חשובים ששימשו בתור מורים, כדי לחזק את טענתו שלא היה בעיסוק בהוראה משום פחיתות כבוד. כמו כן הוא מזכיר מלמד אחד שהוצע לו לנהל את הישיבה בשכר נאה.⁶² בין כך ובין כך, מוסכם על הכול כי מעמדו של המלמד היה נחות בהרבה מזה של הרבנים והמלמדים בישיבות. נראה שלמרות חשיבות התפקיד הוא לא זכה להערכה במידה הראויה הן מבחינה כספית והן מבחינה חברתית. זו המסגרת לדינונו בנשים מלמדות, ורק מחקר מקיף בנושא יאפשר השוואה מלאה בין נשים לגברים בתחום זה.

במחקרים שנעשו הן בנוגע לעולם היהודי והן בנוגע לעולם הנוצרי, הועלתה טענה שרוב המורות היו אלמנות. איזל ברמר (Brehmer), שחקרה את תולדות ההוראה של נשים נוצריות בגרמניה, טענה שרוב המורות היו אלמנות של מורים. גם

60 שולוואס (לעיל הערה 9), עמ' 120–121.

61 ב' ריצ'לר, 'מפנקסו של מלמד יהודי באיטליה בסוף המאה הט"ז', שיח למורה להיסטוריה טז (תשמ"ב), עמ' 18–19.

62 בונפיל (לעיל הערה 11), עמ' 106.

הווארד אדלמן סובר שרוב המורות היו אלמנות אך נראה כי אין לכך יסוד.⁶³ בתעודות מקהילת מנטובה אנו שומעים בפירוש על אשתו של מורה המלמדת אתו יחד.⁶⁴ ברשימה אחרת מאותה קהילה מוזכרות חמש מלמדות, ארבע מהן נשואות, ורק אחת אלמנה.⁶⁵

מקור נוסף העומד לרשותנו בעניין זה הוא פנקס חברת גמילות חסדים של אמת מקהילת לוגו. אסף העתיק מתוך הפנקס ציונים המזכירים נשים מלמדות.⁶⁶ הציונים מכילים מידע רב על המצב המשפחתי של הנשים המלמדות. אף על פי שלא ברור באילו מסגרות לימדו, יש להניח שמצבן המשפחתי לא היה שונה באופן מהותי מזה של המלמדות בתלמודי התורה. חלק מהנשים המוזכרות הן אלמנות, אך לא כולן, וגם על חלק מהאלמנות כתוב שהיו מלמדות 'כל ימיהן' או 'רוב ימיהן',⁶⁷ ואין זה ברור אם יש קשר בין ההתאלמנות לבין ההוראה. לגבי כמה מהנשים ידוע שהיו נשואות בשעה שלימדו. למשל, מרת אסתר שרה אשת שלמה לוי, שהייתה מלמדת תינוקות 'כהוגן וכשורה',⁶⁸ או מרת בינוימט (Benvenuta) אשתו של יצחק ברכיה מפאנו (שעל פי הברכה המצורפת לשמו – יצ"ו, בוודאי היה בין החיים) שהייתה מלמדת תינוקות ידועה.⁶⁹ באותה רשימה מוזכרות לפחות עוד שלוש נשים ששם בעליהן מוזכר בצירוף הברכה יצ"ו. ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם ממצאיו של פול גרנדלר (Grendler) על מורות נוצריות באיטליה של אותה תקופה, המלמדים שלא היה קשר הכרחי בין מצבן המשפחתי של נשים לבין עיסוקן.⁷⁰

63 אדלמן, פעולות חינוכיות ותרבותיות של נשים (לעיל הערה 2), עמ' 15. אדלמן חוזר שוב על הטענה הזאת במאמר אחר. ראו אדלמן, אוריית של נשים (לעיל הערה 2), עמ' 141.

64 ארכיון מנטובה, תיק 76 תעודה 13, אמת"י, HM 298. בתעודה מצוין כי יצחק משער אריה (Portaleone) ילמד עם אשתו יחד.

65 ארכיון מנטובה, תיק 70 תעודה 22, אמת"י, HM 292. מופיע אצל סימונסון (לעיל הערה 6), עמ' 428.

66 גליק, עמ' 352–355. אסף כותב כי 'זנה העתיק את הרשימה מתוך פנקס חברת גמילות חסדים. ככל הנראה לא כל הציונים מופיעים במלואם, אך עיקרי הדברים הועתקו, ובוודאי כל מה שקשור להוראה, שהייתה עניינו העיקרי של אסף. יש להניח כי מהרשימות המלאות היה אפשר ללמוד יותר על נשים אלו אך גם ממה שמופיע אצל אסף אפשר לשאוב מידע רב ערך.

67 גליק, עמ' 354.

68 שם.

69 שם.

P. Grendler, *Schooling in Renaissance Italy: Literacy and Learning 1300–1600*, Baltimore and London 1989, p. 100

השערה אחרת שהועלתה במחקר נוגעת לקשריהן המשפחתיים של מורות עם בעלי מקצוע מאותו תחום. אפשר היה להניח, שרוב הנשים שהגיעו להיות מלמדות, היו קשורות בקשר משפחתי לאנשים משכילים, כמו רבנים או מלמדים. ואכן, בתעודה ממנטובה מוזכרת אשתו של המלמד שהייתה גם היא מלמדת. על פי פנקס חברת גמילות חסדים של אמת מלוגו כמה מהנשים המלמדות היו נשות רב או נשות מלמד (מקרה אחד),⁷¹ אך לא ברור אם היה קשר ישיר בין עובדה זו לבין היותן מלמדות. בנוגע לרוב הנשים לא הוזכר קשר משפחתי כזה, ואפשר לשער שאם היה קשר מעין זה, היו מציינים אותו.

קשה יותר לעמוד על מעמדן החברתי והכלכלי של המלמדות על סמך מקורות אלו, אך יש להניח שהוא לא היה שונה באופן מהותי מזה של מלמדים גברים. נראה שמשכורתן של המלמדות הייתה זעומה, כמו זו שקיבלו מלמדים גברים, ואולי אף פחות מהם. כלומר, יש מקום לשער שמצבן הכלכלי לא היה מן המזהירים, אבל אין אנו יכולים להסיק מכאן על מעמדן החברתי. על פי מה שעולה מהפנקס של לוגו, אפשר לראות שלכל הפחות אחרי מותן זכו הנשים לכבוד רב ולהערצה על מעשיהן ותפקידן בקהילה.

דרך אחרת שהייתה עשויה ללמדנו יותר על אופיין של המלמדות היא לבדוק את הקריטריונים שקבעו חברי חברת תלמוד התורה לתפקיד המלמד ולראות מה היו דרישות המינימום שהעמידו למי שביקשה ללמד במוסדות הללו. אך לדאבוננו עוסקות התקנות רק מעט בעניין בחירתן של המורות לתפקיד. תקנות מנטובה, למשל, קובעות בצורה סתמית שהממונים יבחרו את 'הנחשבות יותר מתאימות למלא את התפקיד'.⁷² כלומר, התקנות אינן מפרשות מהי אותה 'התאמה' – מהן אמות המידה ומהו הרקע הנדרש מאישה מלמדת.

על סמך המקורות שבדקתי קשה אפוא לצייר תמונה ברורה של דמות המורות המלמדות בתלמודי התורה. עם זאת, נמצאו כמה ראיות עקיפות המלמדות שהנשים זכו לכבוד והערכה מטעם הקהילה, שמעמדן החברתי היה איתן, אם כי מצבן הכלכלי היה ככל הנראה טוב פחות. מכל מקום, התברר עניין חשוב והוא

71 גליק, עמ' 353, ציון 7.

72 תקנות מנטובה, סעיף 1, אמת", HM 5199.

מצבן המשפחתי של המלמדות: ראינו כי בניגוד לדעה המקובלת במחקר, הן לא היו אלמנות, אלא ברובן הגדול נשים נשואות.

לסיכום, ראינו שהמלמדות היו אחראיות לחינוכם של התלמידים הצעירים ביותר בתלמוד התורה, תלמידים שהיו בני שלוש שנים ומעלה. הן הקנו לתלמידים כישורי לימודים בסיסיים בלבד, כמתבקש מגילם הצעיר של התלמידים מזה, ומהאופן שבו נתפס מעמדן בתור נשים מלמדות מזה. מותר בהחלט להניח כי הוראה של ממש הייתה רק חלק מתפקידן של המלמדות, אף על פי שהדבר אינו מצוין בתקנות. חומר הלימוד שנדרש מהן ללמד היה מצומצם ביותר, ובוודאי לא היה בו כדי להעסיק את התלמידים הצעירים במשך שעות רבות כל כך לאורך כמה שנים. גילם הצעיר של התלמידים הכתיב מן הסתם סדר יום שונה ויחס שונה, גם אם המלמדות והתלמידים היו כפופים למסגרת החיצונית של תלמוד התורה.

המסקנה הייתה שקשה ללמוד מכך על מידת השכלתן של המלמדות עצמן, וכי העובדה שנשים נשכרו למלא תפקיד זה אינה נובעת רק מרמת השכלתן אלא ממגוון סיבות. למשל, עיון במקורות העלה כי נשים נבחרו למשימה זו בשל תפיסות מגדריות בנוגע לכישוריהן ואופיין של נשים. ראינו שהלימוד התנהל בספרה הביתית-נשית, ולכן התאימה עבודה זו לנשים. העובדה שנשים לימדו בביתן לא סתרה את היותן חלק בלתי נפרד מתלמוד התורה וכפופות לרוב תקנות תלמוד התורה והוראות הממונים.

יש מקום לשער כי נשים לימדו ילדים צעירים בבתיהן, וכאשר הוקמו תלמודי התורה הם השתמשו במסגרות הקיימות כדי למלא אותה פונקציה, וכך נוצרה צורת ההעסקה הייחודית הזאת. ככל הנראה היו נשים נוספות שלימדו באופן דומה בד בבד לנשים שהיו קשורות לתלמודי התורה הממוסדים. מלשון תקנות מנטובה עולה הרושם שהמלמדות נבחרו מתוך מאגר של מורות, ואפשר שהללו היו המוכשרות או המתאימות ביותר. מותר לשער כי העסקה במסגרת תלמוד התורה העניקה ביטחון כלכלי למלמדת, מכיוון שקיבלה משכורת מסודרת מתלמוד התורה, אך זו גם הכפיפה אותה לכללי הלימוד החלים בתלמוד התורה והגבילה את חופש הפעולה שלה.

בראשית דבריי ציינתי את העובדה שעולם לימוד התורה, והמרחב שבו לימוד זה נעשה, הם עולמות גבריים מובהקים. למעשה, נראה כי זהו המוסד הגברי ביותר

בחברה היהודית. גם במחקר מתוארת דיכוטומיה בין העולם הביתי הנשי, לבין עולם הלימוד הגברי. כך לדוגמה, בספרו של מרקוס טקסי ילדות מתוארת הכניסה ל'חדר' כאירוע שבו נפרד הילד-הבן מהסביבה הנשית שגדל בה, ועובר לסביבה גברית מובהקת – ה'חדר' ועולם לימוד התורה.⁷³ מכל האמור לעיל, מפליא למצוא נשים מלמדות במוסדות החינוך הרשמיים של הקהילה היהודית. נוסף על כך, תלמוד התורה הוא מוסד ציבורי – שייך לקהילה, משמש חלק מחבריה והיא מממנת אותו. בתוך זירה גברית וציבורית זו, אנו מוצאים נשים הפועלות בתלמוד התורה כדבר שבשגרה.

התפיסה הרואה דיכוטומיה גמורה בין המרחב הציבורי-הגברי ובין המרחב הפרטי-הנשי, איננה מקובלת עוד במחקר. באופן כללי, מתברר כי נשים היו פעילות, במידה זו או אחרת, במרחבים הציבוריים השונים. כך למשל, מחקריו של אדלמן על נשים יהודיות באיטליה בעת החדשה המוקדמת מראים כי נשים הופיעו בבתי הדין ובבתי המשפט, בבית הכנסת וברחוב.⁷⁴ את תופעת המלמדות בתלמודי התורה אפשר לראות על רקע מגמה כללית זו. עם זאת, נראה לי כי היא מתייחדת בהיותה תופעה שהתקיימה בתוך הקשר גברי במיוחד.

נוסף על כך, אנו רואים כאן שילוב מעניין בין הפרטי ובין הציבורי. הכניסה של נשים לתלמודי תורה לוותה בטשטוש הגבולות בין הפרטי לציבורי. העובדה שהמלמדת לימדה בביתה מעידה שאף על פי שהמלמדות נחשבו חלק בלתי נפרד מתלמוד התורה, הן עדיין היו נפרדות ממנו. אפשר לראות בכך צעד מפלה כנגד הנשים, או חוסר מוכנות של המוסד לקלוט באמת את המלמדות. אך אפשר גם לראות בכך שבירה של הדיכוטומיה הגברית המפרידה בין הפרטי לציבורי.

סוגיית העסקתן של נשים בתפקיד מורות מעוררת שאלות רבות, הן באשר לנשים, הן באשר לתולדות החינוך, והן בנוגע למבנה הקהילות היהודיות באיטליה. הימצאותן של נשים בשדה החינוך מעלה סדרה של שאלות בדבר הגורמים והתנאים שיצרו מצב זה, ובדבר השלכותיו על הבנתנו את הקהילה היהודית, את יחסה ללימוד ולחינוך ואת יחסי המגדר בקהילה. קצרה היריעה

73 מרקוס (לעיל הערה 43).

74 H. Adelman, 'Rabbis and Reality: Public Activities of Jewish Women in Italy During the Renaissance and Catholic Restoration', *Jewish History* 5, 1 (1991), pp. 27–40

מכדי להתייחס לשאלות אלו במסגרת זו. רק אזכיר כאן, כי תופעות נוספות, המוכרות זה שנים רבות למחקר, כמו נשים שוחטות או מורות פרטיות, מתלכדות, לטעמי, לכדי תמונה אחת המעידה שהשתתפותן של נשים במרחב הציבורי הייתה גדולה מזו שאפשר היה להניח.

תופעת המלמדות בתלמודי התורה לא זכתה, עד כה, לתשומת הלב הראויה במחקר. יש לקוות כי המחקר בתחום מעורבותן של נשים במוסדות החינוך הפורמליים של הקהילה היהודית יזרע אור נוסף על תופעה מעניינת זו.